

Gradovi kontinentalne hrvatske u srednjoeuropskom kontekstu

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, 2001. godine u Hrvatskoj su bila 122 grada.¹ U međuvremenu, broj gradova povećan je na 124.² Određujući stupanj urbanizacije Hrvatske u odnosu prema drugim europskim zemljama, Hrvatska se može odrediti kao niskourbanizirana zemlja.³ Na nizak stupanj urbanizacije upućuje i podatak o disperziji naseljenosti i prevlasti malih naselja. Od ukupno 6.759 naselja, više od 100.000 stanovnika imaju samo tri naselja, a najveći broj naselja pripada skupini s manje od 200 stanovnika.⁴ Iako je Hrvatska do u 20. stoljeće bila izrazito agrarna zemlja,⁵ tijekom povijesti stvorena je relativno gusta mreža gradskih naselja. Povijest urbanizacije na prostoru današnje Hrvatske može se pratiti od antičkih vremena, kroz pripadnost različitim civilizacijskim krugovima, prvenstveno mediteranskom i srednjoeuropskom, ali i orijentalnom, kao i njihovu preplitanju. Upravo ta raznolikost i različiti utjecaji Hrvatskoj daju posebno mjesto u europskoj urbanistici. Povijesne i geografske okolnosti uvjetovale su i različite tipove gradskih naselja kojima je u našoj urbanistici posvećeno vrlo malo prostora.

Prva poznata povlastica za neko naselje dodijeljena je 1198. godine biskupu Dominiku za Zagreb (Kaptol). Tijekom 13. stoljeća, za vladavine Arpadovića povlastice stječu: Varaždin (1209.), Perna (1225.), Vukovar (1231.), Virovitica (1234.), Petrinja (1240.), Samobor (1242.), Gradec (1242.), Jablanac (1251.), Jajce (1257.), Križevci (1252.), Jastrebarsko (1257.), Bihać (1262.), Sveti Ambrozije (1269.), Lipova (?), Gora (?) i Požega (?). U 14. stoljeću, za vladavine Anžuvina, povlastice su podijeljene Zelini (1328.), Ključu (1329.), Krapini (1334.), Koprivnici (1356.), Kozari (1360.?), Glažu (1361.?) i Gradiški. U 15. stoljeću povlastice stječu i križevački Donji Grad (1405.) te Ilok (1453.). Prema dosada poznatim podacima, Križevci i Ilok su posljednji gradovi sa srednjovjekovnim povlasticama koje dodjeljuju ugarsko-hrvatski kraljevi.⁶

Krajem 16. stoljeća status slobodnog kraljevskog grada stječe i novoosnovani Karlovac.

U 18. stoljeću u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je osam kraljevskih gradova (*civitates*): Zagreb, Varaždin, Koprivnica, Križevci, Karlovac, Požega, Rijeka i Bakar te 44 trgovišta (*oppida*).⁷ Kako bi se dobila potpunija slika urbanizacije kontinentalne Hrvatske, nužno je ovaj popis gradova dopuniti po-

pisom vojnih komuniteta Hrvatske i Slavonske krajine: Petrovaradin, Zemun, Stara Gradiška, Slavonski Brod, Karlovci, Bukovac, u Slavonskoj krajini; u Hrvatskoj krajini: Karlovac, Gospić, Otočac, Ogulin, Brinje, Senj, Karlobag, Bjelovar, Koprivnica, Ivanić Grad, Petrinja i Kostajnica.⁸ Nakon uvođenja novog kantonskog sustava 1787. godine, dolazi do reorganizacije vojnih komuniteta, nakon čega taj status zadržavaju Zemun, Karlovci, Petrovaradin, Karlobag, Senj, Petrinja, Kostajnica i Bjelovar.⁹ Uz vojne komunitete prema funkcijama među gradska naselja možemo svrstati i približno tridesetak manjih trgovišta i sajamskih mjesta.¹⁰ Kao što se vidi iz navedenog, broj gradova i gradskih naselja nije malen, no karakteristična je njihova disperziranost, različiti status, nedostatak velikih i prevlast malih naselja.

O gradovima kontinentalne Hrvatske pisalo se mnogo, no veći dio literature bavi se srednjim vijekom, koji se uobičajeno opisuje kao razdoblje prosperiteta. Zbog turskih prodora u 16. i 17. stoljeću procesi urbanizacije u tom periodu obilježeni su stagnacijom, koja se očitovala u pretvaranju gradova u utvrde. Barokna obnova 18. stoljeća uglavnom je tumačena kao preoblikovanje pojedinih zgrada, pri čemu su prostorno širenje gradova i procesi koji su na njega utjecali uglavnom zanemareni. Iz takva odnosa prema prostoru stvorena je pogrešna slika o stagnaciji gradova, prema kojoj je njihova struktura nastala u srednjem vijeku i nije se mijenjala do u 19. stoljeće, kada se ruše gradske utvrde. Srednjovjekovne urbane matrice i njihov nastanak tumačeni su kao nepromjenjive strukture, prema »idealnim« pretpostavkama koje su postavili povjesničari, ali bez njihove prostorne provjere, iako su u novije vrijeme upravo povjesničari pružili uporište za drugačije tumačenje povijesnog razvoja gradova, koje će nužno naći svoju primjenu u cjelovitijem sagledavanju ove problematike.

Drugi problem koji se može prepoznati pri metodološkom pristupu poglavito je oslanjanje na literaturu, koja se uglavnom odnosi na razvijene i velike gradove Zapadne Europe. Takav je pristup vrlo upitan, s obzirom na stupanj urbaniteta Hrvatske, kao i Srednje Europe. Mnogo je primjerenije uspoređivati razvojne procese gradova prema regionalnom obrascu i sličnim povijesnim i prostornim uvjetima, tj. prema njihovim generičkim sličnostima. Takav, uopćen pristup otežava mogućnost usporedbi i dovodi do zaključaka prema

kojima se strukture gradova tumače kao izrazito ruralne ili se uspoređuju s antologijskim primjerima europskog urbanizma. Objektivno velik i za sada neprevladan problem u istraživanjima predstavlja nepostojanje urbane arheologije i skromna »nasebinska arheologija«, čiji su rezultati upravo u srednjoeuropskom prostoru omogućili drugačije sagledavanje povijesnih struktura gradova.

Istraživanja arhitekture gradova i njihova zaštita do danas su svedeni samo na reprezentativnu arhitekturu, pri čemu temeljna »gradska« građevinska supstancija biva proglašena ambijentalnom vrijednošću, a to olakšava njezinu devastaciju. Odnos prema reprezentativnoj arhitekturi također nije ujednačen. Dok se istraživanja i obnova sakralne arhitekture provode temeljito, s poštivanjem pojedinih razvojnih faza i prostornih odnosa, takav je pristup u profanoj arhitekturi rijetkost i uglavnom je sveden na posljednju građevinsku fazu i obnovu dekoracije pročelja. Pritom su istraživanja međusobnih odnosa zgrada i komunikacija te njihovih funkcija u urbanom sustavu zanemareni.

Spomenemo li nedostatak interdisciplinarnih istraživanja, nepostojanje međuinstitucionalne suradnje, pomanjkanje prijevoda i izdanja temeljne literature o urbanizmu, te skromnu opremljenost specijaliziranih i stručnih biblioteka, orijentiranih na zapadnoeuropsku umjetnost, postaje izvjesno da su mogućnosti istraživanja ograničene. Loše stanje, čak negiranje postojanja gradova, otežava mogućnosti sagledavanja gradova kontinentalne Hrvatske u njihovu prirodnom srednjoeuropskom kontekstu.

Suvremena istraživanja prostornih struktura trebala bi biti zasnovana na interdisciplinarnom pristupu, oslanjajući se na dostignuća različitih disciplina, a prvenstveno geografije, arheologije, povijesti arhitekture, povijesti umjetnosti. Rezultati istraživanja moraju se interpretirati integralno s obzirom na konfiguraciju terena, geografske osobine i prostornu organizaciju okolnog područja, prema čemu se mogu odrediti morfološke osobine pojedinih naselja i njihove funkcije. Grad bi trebao biti predstavljen kao dinamičan sustav s različitim razvojnim etapama napredovanja ili nazadovanja. Zbog nepostojanja ili nepotpunosti povijesnih izvora i materijalnih ostataka, u žarištu istraživanja neće biti monografske obrade, već komparativni pristup zasnovan na analogijama i uzimanju u obzir regionalnih i lokalnih obilježja.

Temeljne kulturološke sličnosti u odnosu na srednjoeuropski prostor mogu se pronaći u ekonomiji, društvenoj organizaciji i kulturi. Te karakteristike pokazuju konzistentnost i stabilnost kroz duže vrijeme i razlikuju se u odnosu na usporedne strukture Istočne i Zapadne Europe. Ključna područja usporedbe prema kojima se određuje pripadnost jesu: priroda vlasništva nad zemljom, proces urbanizacije, religijska i etička načela, modernizacija u znanosti i tehnologiji, promjene u poljoprivrednoj proizvodnji i njezina društvena osnova, razvoj građanstva i kulturni identitet.¹¹

Prema dosadašnjim spoznajama moguće je odrediti osnovna načela zaposijedanja prostora i urbanizacije srednje Europe u razdoblju do 19. stoljeća, koja se mogu prepoznati i u prostoru kontinentalne Hrvatske.

Pojavom latensko-keltske kulture u područjima sjeverno od Alpa formiran je zaseban umjetnički izraz, neovisan o mediteranskom kulturnom krugu, uz koji se može vezati i pojava prvih gradskih naselja izvan mediteranskog prostora. Pitanje urbaniteta keltskih naselja u kontinentalnoj Hrvatskoj i dalje ostaje otvoreno, no svakako se može govoriti o protourbanitetu naselja koja imaju centralnu funkciju u odnosu na okolni prostor.

Prvi gradovi kontinentalne Hrvatske nastaju s rimskim osvajanjima ovih prostora. Urbanizacija je bila vezana uz komunikacijske pravce i uz ranije postojeća naselja autohtonog stanovništva. Veći dio urbanih naselja bio je prilagođen konfiguraciji terena, s uglavnom nepravilnim perimetrom utvrda u koji je impliciran ortogonalni sustav ulica. U odnosu prema zatečenim naseljima autohtonog stanovništva mogu se zamijetiti tri načina rimske urbanizacije: preslojavanje, tj. nastanak na mjestu starijeg naselja, formiranje novog naselja na ranije nenaseljenom mjestu i izgradnja novog naselja uz postojeće, pri čemu nastaju dvojna naselja.

Kontinuitet između antičkog i srednjovjekovnog grada u Srednjoj Europi nije potvrđen, no može se govoriti o indirektnom utjecaju koji se može prepoznati u korištenju sustava rimskih komunikacija i kasnoantičkih utvrda, oslonjenom na naslijeđenu prostornu organizaciju proizašlu iz prirodnih uvjeta.

Za seobe naroda, žarište naseljavanja novopridošlog avarsko-slavonskog stanovništva bilo je u izvangradskom području.

Preduvjeti za nastanak gradova u Srednjoj Europi javljaju se na područjima naseljenim slavenskim stanovništvom u kojima se mogu prepoznati utjecaji antike i kasnije Franačkog carstva, gdje već postoji tradicija urbaniteta. Sličnu povijesnu i postornu situaciju možemo prepoznati u ranosrednjovjekovnom Sisku, no zbog neistraženosti za sada možemo govoriti tek o postojanju uvjeta koji su omogućavali nastanak ranog grada.

U razdoblju prijelaza 12./13. stoljeća nosioci su centralnih funkcija slavenska gradišta, uz koja nastaju ulični, ljevčasti trgovi, s malim disperznim naseljima u okolici. Usporedimo li gradove Srednje Europe s gradovima kontinentalne Hrvatske, vidjet ćemo da najprije nastaju gradovi u Austriji u 11. i 12. stoljeću, i to na način istovjetan onom u Češkoj i Ugarskoj, gdje se gradovi javljaju od 13. stoljeća.

Od 13. stoljeća žarišta su urbanizacije utvrda (ili rezidencija-kurija) i crkva uz koje se javljaju cestovna naselja. Sustav *castra* nije se pokazao kao odlučujući u nastanku gradova. Osnovni je razlog nastanka grada njegova trgovačka funkcija.

Nakon tatarske provale (1242.) jačaju kolonizacijski procesi, u gradove dolaze propovjednički redovnici i podižu samostane. Na području Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva žarišta urbanizacije pomaknuta su prema zapadu, tj. u pogranične prostore gdje nastaju i planirani utvrđeni gradovi.

Četrnaesto stoljeće obilježava novo razdoblje privilegiranja gradova i razvoj trgovine. Prostorne strukture zasnivaju se

na onima iz prethodnog razdoblja i pretežno su longitudinalne.

Procvat gradova očit je u 15. stoljeću. Vlast i kontrolu nad gradovima preuzimaju magnatske obitelji. Magnati grade u gradovima svoje rezidencije, a gradovi se istovremeno utvrđuju. Utvrđivanje gradova dovelo je do potrebe za regulacijom gradskog prostora, zbog čega dolazi do nastanka sekundarnih ulica i promjene parcelacije. U gradovima se tijekom 15. stoljeća prvi put u većem broju grade zidanice. Izdužena ulična forma s dugim parcelama, koja je odgovarala funkciji agrarnog grada postupno se mijenja.

Nove funkcije upravnih središta pojedinih regija unutar centralizirane države srednjoeuropski gradovi stječu u 16. stoljeću, pa dolazi do hijerarhizacije gradova. Stvara se sustav renesansnih vojnih gradova utvrda, čije fortificiranje provode dvorski arhitekti. Najveće sličnosti i generičke veze s našim gradovima naći ćemo u Mađarskoj, u sustavu obrane koji povezuje Dunav s Dravom, preko Balatona, tj. na obrambenoj liniji uz rijeku Rabu. Uzevši u cjelini, razdoblje druge polovice 16. stoljeća vrijeme je procvata urbaniteta u Srednjoj Europi.

U prostoru kontinentalne Hrvatske do obnove gradskog života dolazi tijekom 17. stoljeća. Gradovi Hrvatske preuzimaju posredničku ulogu u trgovini između Habsburškog i Otomanskog imperija, uz istodobno jačanje prometnih veza prema sjevernom Jadranu. Najstariji sloj građevinskog fonda povijesnih jezgri gradova kontinentalne Hrvatske potječe iz 17. stoljeća. Srednjovjekovne jezgre gradova u tom razdoblju doživljavaju značajne promjene. Nastaju novi trgovi, gradovi se šire u predgrađa, gradi se monumentalna samostanska arhitektura. U periodu od stotinjak godina jedini put u svojoj povijesti grad kontinentalne Hrvatske ima i međunarodno značenje. Uobičajena predodžba srednjovjekovnog grada kontinentalne Hrvatske, nastala na pogrešno utemeljenom stavu o statičnosti razvoja gradova koji su vrhunac dosegli u srednjem vijeku, smatra strukturu grada 17. stoljeća srednjovjekovnim nasljeđem. Takav stav zasniva se na pogrešnom tumačenju povijesnih uvjeta ratne ugroženosti i pograničnog položaja. Razdoblje ratova s Turcima nije moguće jednostrano tumačiti kao izrazito negativno.

Barokizacija gradova započet će u drugoj polovici 18. stoljeća. Gradovi postaju središta i oslonac državnog aparata, što će potaknuti izgradnju zgrada javne namjene. Promjene u strukturi gradova potaknute su higijenskim i prometnim potrebama, što će dovesti do razvoja predgrađa. U novooslobođenim područjima stvaraju se velika vlastelinstva sa središtem u gradskim naseljima (trgovištima), kojima dominira dvorac. Feudalci istovremeno koče urbanizaciju, no i potiču doseljavanje stanovništva i razvoj manufakturne prerađivačke poljoprivredne proizvodnje. Trgovišta zadržavaju agrarni karakter, uz veliko povećanje broja stanovnika (često brojem prelaze broj stanovnika gradova), zbog čega u prvoj polovici 19. stoljeća dolazi do prvih regulacija i planiranja ortogonalnih naselja upravo u vlastelinskim trgovištima (slični procesi mogu se pratiti u Mađarskoj nizini, istočno od Dunava).

Prema kontekstu u odnosu na regiju moguće je utvrditi da su slične povijesne okolnosti i prirodni uvjeti uvjetovali i sličnost prostornih struktura. Glavno obilježje regije nije nedostatak gradova, već velik broj malih gradova (manjih od 5000 stanovnika i površine manje od 20 hektara) i nedostatak srednjih i velikih gradova te njihova udaljenost.¹² U europskom prostoru slični procesi mogu se prepoznati u rubnim područjima, izvan središta urbanizacije (od Engleske, preko Skandinavije do u Srednju Europu). Do 15. stoljeća većina gradova imala je uličnu strukturu koja je odgovarala agrarnom tipu grada. Od 16. stoljeća grade se renesansni, planirani gradovi (u sustavu Vojne krajine planirani gradovi tvrđave grade se do u 18. stoljeće). U njihovoj izgradnji i planiranju sudjeluju dvorski arhitekti i unose tada najsuvremenije principe fortificiranja i planiranja gradova, zbog čega se teško može govoriti o provincijalnosti, a primjerenije bi bilo koristiti izraz rubnog područja europskog urbaniteta. U područjima oslobođenim od Turaka, u Vojnoj krajini, od druge polovice 18. stoljeća osnivaju se vojni komuniteti, koji postaju žarišta urbanizacije. Zamišljeni kao ekonomski i upravni eksperiment Habsburške Monarhije, ti gradovi su i nosioci prostornih promjena. Prema svojim obilježjima mogu se okarakterizirati kao predmoderni gradovi, a osnovna načela njihova planiranja bit će široko prihvaćena u 19. stoljeću.

Gradovi kontinentalne Hrvatske, prema svojim obilježjima, sastavni su dio razvoja gradova na širem prostoru Srednje Europe. Srednjoeuropski gradovi nastaju u sličnim povijesnim okolnostima i prirodnim uvjetima, iz čega proizlaze i sličnosti prostornih struktura. Glavno je obilježje regije velik broj malih gradova i nedostatak srednjih i velikih gradova, koji su međusobno udaljeni. U prostoru Europe slični procesi mogu se prepoznati u rubnim područjima izvan središta urbanizacije. U prostornom i povijesnom razvoju gradova izrazite sličnosti s našim prostorom zabilježene su u području uz »jantarski put«, koji povezuje Jadran s Dunavom. Okosnice su urbaniteta riječni tokovi Mure, Rabe, Morave, Drave i Save. To je danas prostor Slovačke, zapadne Mađarske, Donje Austrije, Štajerske, Koruške i Kranjske.

U posljednjih nekoliko godina u Europi su upravo istraživanja malih gradova u žarištu interesa. Mali je grad poveznica između lokalne tradicije i velikih centara međunarodnog značenja. Zbog toga je upravo mali grad nosilac identiteta, a istraživanja malih gradova omogućavaju shvaćanje procesa i razvojnih faza koje su u velikom gradu preslojene intenzivnom izgradnjom.

Ono po čemu se gradovi kontinentalne Hrvatske stvarno razlikuju od gradova u Srednjoj Europi je njihova neistraženost i zapuštenost.

Bilješke

- 1
Veliki atlas Hrvatske, Zagreb, 2002., 29.
- 2
Izveštće o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2003., Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, Zavod za prostorno uređenje, Zagreb, 2003., 14.
- 3
MILAN VRESK, *Grad i urbanizacija*, Zagreb, 2002., (peto dopunjeno izdanje), 29.
- 4
Izveštće o stanju u prostoru Republike Hrvatske 2003., (bilj. 2.), 25.
- 5
JAROSLAV ŠIRAK i drugi, *Ekonomski i društveni problemi devedesetih godina*, u: *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.*, Zagreb, 1968., 139. *Oko 1890. godine Hrvatska uz Dalmaciju ima najveći postotak poljoprivrednog stanovništva, a hrvatske pokrajine ekonomski su najzaostalije u Austro-Ugarskoj Monarhiji.*
- 6
Popis privilegiranih gradskih naselja sastavljen je prema podacima iznesenim u: NADA KLAJIĆ, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976. i NEVEN BUDAK, »*Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu slobodni grad...*«, *Zlatna bula*, Zagreb, 1992., 21-32., dopunjen s podacima navedenim prema NEVEN BUDAK, *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*, u: *Križevci, grad i okolica*, Zagreb, 1993., 41-51. i STANKO ANDRIĆ, *Čudesa Ivana Kapistrana*, Slavonski Brod – Zagreb, 1999.
- 7
JOSIP ADAMČEK, *Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, (ur.) Mirjana Gross, Zagreb, 1981., 76.
- 8
ALEXANDER BUCZYNSKI, *Gradovi Vojne krajine*, Zagreb, 1997., 50-51. *Zbog učestalih promjena statusa vojnih komuniteta i protuslovnih podataka krajiške historiografije, broj i status gradova treba primiti s oprezom.*
- 9
ALEXANDER BUCZYNSKI (bilj. 8), 75.
- 10
MIRKO VALENTIĆ, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina 1790-1881.*, u: *Vojna krajina*, (ur.) Dragutin Pavličević, Zagreb, 1984., 60, 61.
- 11
ÁKOS MORAVÁNSZKY, *Competing visions, aesthetic invention and social imagination in Central European Architecture 1867-1918.*, Boston, 1998., 1-4.
- 12
VERA BÁCKSAI, *Small Towns in Eastern Central Europe*, u: *Small Towns in Early Modern Europe*, (ed.) Peter Clark, Cambridge, 2002., 77.

Summary

Ratko Vučetić

Continental Croatian Towns in Central-European Context

History of urban development on the territory of present-day Croatia can be traced back to the Antiquity through its membership in various civilization circles: primarily the Mediterranean and the Central-European circle, but also the Oriental one, as well as their mutual interaction. It is precisely this variety and its various influences that have secured Croatia a special place in the history of urban development. Historical and geographic circumstances have conditioned various types of urban settlements, which have been granted very limited space in Croatian urban history.

The territory of continental Croatia has mostly been defined as a part of Central Europe, both geographically and historically/culturally. Its association with the Central-European cultural circle is based on similarities in economy, social organization, and culture, which have shown consistency and stability during longer time periods, as well as differences with respect to parallel structures in other parts of Europe.

Considering its urbanization level, Central Europe is defined as a marginal area of European urbanization, marked by a large number of small towns and only a few large ones, located at a considerable distance from each other.

Owing to the insufficient research on the urban development of continental Croatia, one can observe attempts at comparison with the situation of large European cities in the regions that have been the focal points of urbanization, whereas intraregional comparisons are rather scarce. Such an approach makes comparative analysis difficult and facilitates conclusions that either interpret these municipal structures as outspokenly rural or compare them to the principal cases of European urbanism.

Given the degree of urbanity in continental Croatia and Central Europe, it would be more appropriate to compare the development of towns in accordance with regional patterns and the equivalent historical and spatial circumstances and to apply a comparative approach based on intraregional analogies, taking into account regional and local specificities, i.e. generic similarities, since that would enable us to comprehend the urbanization of continental Croatia in its natural, Central-European context.